

مقایسه گستردگی شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی

دکتر لیدا بلیلان اصل*، دکتر داریوش ستارزاده**

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۱۰/۰۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۱/۰۳/۲۱

چکیده

شهر تبریز در بخشی از تاریخ سلسله ایلخانی و صفوی به عنوان پایتخت و در دوره قاجار به عنوان ولیعهد نشین به لحاظ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و همچنین معماری در سطح کشور از اهمیت و جایگاه منحصر به فردی برخوردار بوده است که متأسفانه سوانح طبیعی و مصنوعی اعم از زلزله‌های پی در پی و جنگ با کشورهای قدرتمند همسایه باعث زیر و رو شدن ساختار این شهر گردیده و امروزه ابعاد شهر تبریز در دوره‌های مذکور، مخصوصاً دوره‌های ایلخانی و صفوی در حاله‌ای از ابهام قرار گرفته است. از این رو مقاله حاضر در پی بررسی چگونگی گستردگی شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار است تا از این طریق به این سؤال که شهر تبریز در کدام دوره از عظمت و گستردگی بیشتری برخوردار بوده است، پاسخ دهد. این مهم از طریق مقایسه ابعاد باروی شهر در دوره‌های مختلف امکان پذیر خواهد بود.

واژه‌های کلیدی

گستردگی شهر تبریز، دوره ایلخانی، دوره صفوی، دوره قاجار، مستندات تاریخی

* دکترای معماری، استادیار دانشکده معماری و هنر، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. (مسئول مکاتبات)
Email: lidabalilan@hotmail.com

** دکترای شهرسازی، استادیار دانشکده معماری و هنر، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.
Email: Dariush_sat@msn.com

۱-۱- مقدمه

حدود گستردگی شهر تبریز به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای تاریخی ایران به دلیل قراگیری در مرزهای جغرافیایی- سیاسی و نیز به دلیل زلزله‌های بی‌شماری که همواره گریبان‌گیر این شهر کهن بوده‌است، همچنان درهاله‌ای از ابهام قرار دارد. بر اساس تحقیقات یحیی ذکاء از میان زلزله‌های متعدد چهار زلزله در سال‌های ۲۴۴ ه.ق. / ۸۵۸ م.، ۴۳۴ ه.ق. / ۱۰۴۲ م.، ۶۷۱ ه.ق. / ۱۲۷۲ م. و ۱۱۹۴ ه.ق. / ۱۷۸۰ م. بیش از سایر زلزله‌ها بر اندام این شهر وارد نموده‌است (ذکاء ۱۳۵۹، ۱۴۹) که به گفته مورخین زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق وحشتناک‌تر از بقیه زلزله‌ها بوده به گونه‌ای که حتی از ارتفاع دیوارها یک وجب باقی نمانده بود.^۱ این گفته شاید به اغراق نشان‌دهنده آسیب فراوانی است که در طول زمان به‌ویژه در اوایل دوره قاجار به ساختار شهر تبریز وارد گردیده است به گونه‌ای که معمار و شهرساز معاصر هیچ‌گونه اطلاعات دقیقی در رابطه با ابعاد و نظام ساختاری شهر تبریز در دوره‌های پیش از قاجار ندارد درحالی‌که «شناخت هر پدیده و درک فرایند تاریخی و تحول آن به این دلیل اهمیت دارد که به مدد آن می‌توان به مسائل، تنگناها و سؤالات مطروحه در وضع موجود پدیده پاسخ گفت و یا به سخنی بهتر، عوامل چرایی وضع موجود را باز شناخت» (حبیبی، ۱۳۷۵، ۲). ناگفته نماند که «عوامل فرهنگی متعددی نیز در شکل‌گیری ساختار شهری دخالت دارند» (حبیبی، ۱۳۸۱، ۸۵) که خارج از بحث این مقاله می‌باشد.

پاسخ به این سؤال که شهر تبریز در کدام دوره از عظمت و گستردگی بیشتری برخوردار بوده‌است از طریق بازسازی و ترسیم حدود شهر تبریز در دوره ایلخانی، صفوی و قاجار میسر خواهد بود و از آنجایی که منابع دست اول زیادی از قبیل ابنیه‌ها و فضاهای شهری از این دوره باقی نمانده، پاسخگویی به این سؤال با مشکلات زیادی مواجهه است چرا که استناد تنها بر نوشته‌ها و ترسیماتی خواهد بود که از سوی سیاحان و جهانگردان صورت پذیرفته است. جدول ۱ تاریخ چهار زلزله تأثیرگذار را در حفاصل دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار به همراه اسامی پادشاهان و سیاحان هر دوره به اختصار نشان می‌دهد.

۱-۲- منابع و روش پژوهش

در رابطه با منابع مکتوب، نقشه‌ها و اسناد تصویری دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار می‌توان به اجمال به کتب، سفرنامه‌ها و اسناد زیر اشاره نمود. دوره ایلخانی؛ سفرنامه‌های مارکوپولو^۲ (۶۹۴ ه.ق. / ۱۲۹۲ م.)، ابن بطوطه (۷۰۲ ه.ق. / ۱۳۰۰ م.)، حافظ حسین کربلانی (۷۳۰-۷۵۰ ه.ق. / ۱۳۲۸-۱۳۴۸ م.)، کلاویخو^۳ (۸۰۶ ه.ق. / ۱۴۰۴ م.)، حمدالله مستوفی

(قرن ۸ و ۹ ه.ق. / ۱۳۸۹-۱۴۸۹ م.) همچنین کتاب تاریخ مبارک غزانی و کتاب وقف نامه ربع رشیدی نوشته رشید الدین فضل‌الله همدانی و کتاب تاریخ و صاف نوشته و صاف الحضرة.

دوره صفوی؛ سفرنامه‌های ونیزیان (۹۳۸ ه.ق. / ۱۵۱۴ م.)، کنتارینی^۴ (۸۷۶ ه.ق. / ۱۴۷۴ م.)، الساندري^۵ (۹۷۹ ه.ق. / ۱۵۷۱ م.)، رایست^۶ (۱۰۱۵ ه.ق. / ۱۶۰۶ م.)، تاورنیه^۷ (۱۰۴۶ ه.ق. / ۱۶۳۷ م.)، اولیا چلی (۱۰۵۰ ه.ق. / ۱۶۳۹ م.)، شاردن^۸ (۱۰۷۶ ه.ق. / ۱۶۶۵ م.)، جیملی کارری^۹ (۱۰۱۵ ه.ق. / ۱۶۹۳ م.)، ویلوت^{۱۰} (۱۱۰۸ ه.ق. / ۱۶۹۶ م.)، جان بل^{۱۱} (۱۱۲ ه.ق. / ۱۷۱۵ م.) و همچنین در رابطه با اسناد تصویری تبریز دوره صفوی نیز دو مورد وجود دارد. نخست مینیاتوری معروف به مینیاتور مطراقچی که در سال ۹۴۴ ه.ق. / ۱۵۳۸-۱۵۳۷ م. توسط شخصی به نام نصوح برای کتابخانه سلطان سلیمان ترسیم گردیده و دیگر نقاشی که شاردن در سفرنامه خود از شهر تبریز ارائه نموده‌است.

دوره قاجار؛ سفرنامه‌های پیرآمده^{۱۲} (۱۲۱۹ ه.ق. / ۱۸۰۵ م.)، بن تان^{۱۳} (۱۲۲۱ ه.ق. / ۱۸۰۷ م.)، موریه^{۱۴} (۱۲۲۶ ه.ق. / ۱۸۰۹ م.)، اوزلی^{۱۵} (۱۲۲۴ ه.ق. / ۱۸۱۰ م.)، فلاندن^{۱۶} (۱۲۵۴ ه.ق. / ۱۸۴۰ م.)، ویلسون^{۱۷} (۱۲۹۴ ه.ق. / ۱۸۸۰ م.)، مادام دیوفولا (۱۲۹۵ ه.ق. / ۱۸۸۱ م.) و جغرافیای تاریخی مرآت البلدان نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۲۹۶ ه.ق.)، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز نوشته نادر میرزا (۱۳۰۲ ه.ق.)، المآثر و الآثار نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۳۰۶ ه.ق.)، نسخ التواریخ نوشته مرحوم آقا میرزا محمدتقی لسان الملک کاشی مشهور به سپهر. و نقشه‌های دوره قاجار عبارتند از: نقشه تره زل- فابویه (۱۲۰۸ ه.ق. / ۱۸۰۸ م.)، نقشه حومه و استحکامات شهر تبریز (۱۲۲۷ ه.ق. / ۱۸۲۷ م.)، نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ ه.ق. / ۱۸۸۹ م.)، نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷ ه.ق. / ۱۸۸۰ م.) و نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای (۱۳۲۷ ه.ق. / ۱۹۱۰ م.) و همچنین تصاویر تهیه شده از عناصر معماری و شهری تبریز اواخر قاجار که در آرشیو موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

با توجه به مطالب ذکر شده در مقاله حاضر جهت پاسخگویی به سؤال اصلی و دستیابی به هدف تحقیق، جمع‌آوری داده‌ها به روش توصیفی با رویکرد تاریخی- اسنادی با بهره‌گیری از متون و منابع انجام خواهد پذیرفت. همچنین تحلیل داده‌ها و یافته‌های ناشی از مطالعات به روش تحلیلی- تطبیقی صورت می‌پذیرد. بدین گونه که ابتدا مطالعات دقیقی در رابطه با حدود شهر از طریق منابع مذکور صورت پذیرفته و با بهره‌گیری از برخی بناهای تاریخی به جامنده سعی در ترسیم باروی شهر قاجاری با مقیاس شهر امروزی خواهد شد. سپس به کمک مقیاس‌های موجود بر روی نقشه‌های قاجاری از جمله ذرع و قدم سعی در ترسیم ابعاد حدودی شهر تبریز در دوره

مقایسه گستردگی شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی

جدول ۱. تاریخ زلزله‌ها، اسامی پادشاهان و سیاحان به ترتیب دوره‌های تاریخی

پادشاهان	سیاحان	تاریخ ورود به تبریز (قمری)	(میلادی)
زلزله سال های ۲۴۴ ه.ق. مصادف با ۸۵۸ م. و ۱۰۳۴ م.			
هلاکو	-	۶۵۴ ق.	۱۲۵۲ م.
آباخان	-	۶۸۰ ق.	۱۲۷۸ م.
زلزله سال ۶۷۱ ه.ق. (۱۲۷۲ م.)			
ارغون	-	۶۸۸ ق.	۱۲۸۶ م.
غازان خان	مارکو پولو	۶۹۴ ق.	۱۲۹۲ م.
اولجایتو	ابن بطوطه	۷۰۲ ه.ق.	۱۳۰۰ م.
تیمور	حافظ حسین کربلایی	۷۳۰-۷۵۰ ق.	۱۳۴۸-۱۳۲۸ م.
-	کلاویخو	۸۰۶ ق.	۱۴۰۴ م.
-	حمداالله مستوفی	قرن ۹ هجری	۱۳۹۸-۱۴۹۸ م.
اوزون حسن	کنتارینی	۸۷۶ ق.	۱۴۷۴ م.
شاه اسماعیل	ونیزیان	۹۲۰ ق.	۱۵۱۴ م.
طهماسب اول	الساندری	۹۷۹ ق.	۱۵۷۱ م.
شاه عباس اول	رایت	۱۰۱۵ ق.	۱۶۰۶ م.
شاه صفی	تاورنیه	۱۰۴۱ ق.	۱۶۳۱ م.
شاه صفی	اولیا چلبی	۱۰۵۰ ق.	۱۶۴۰ م.
شاه سلیمان	شاردن	۱۰۷۶ ق.	۱۶۶۵ م.
سلطان حسین	کارری	۱۱۰۶ ق.	۱۶۹۴ م.
سلطان حسین	ویلوت	۱۱۱۵ ق.	۱۶۹۶ م.
سلطان حسین	جان بل	۱۱۲۷ ق.	۱۷۱۵ م.
نادر شاه افشار	هانوی	۱۱۵۶ ق.	۱۷۴۳ م.
زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق. (۱۷۸۰ م.)			
فتحعلی شاه	پیر آمده	۱۲۱۹ ق.	۱۸۰۵ م.
فتحعلی شاه	بن تان	۱۲۲۱ ق.	۱۸۰۷ م.
فتحعلی شاه	موریه	۱۲۲۳ ق.	۱۸۰۹ م.
فتحعلی شاه	مکدونالد	۱۲۲۳ ق.	۱۸۰۹ م.
فتحعلی شاه	اوزلی	۱۲۲۴ ق.	۱۸۱۰ م.
ناصرالدین شاه	فلاندن	۱۲۵۴ ق.	۱۸۴۰ م.
ناصرالدین شاه	ویلسون	۱۲۹۴ ق.	۱۸۸۰ م.
ناصرالدین شاه	مادام دیولافوا	۱۲۹۵ ق.	۱۸۸۱ م.
-	نادر میرزا	-	-
معاصر	عبدالعلی کارنگ	-	-
معاصر	مینورسکی	-	-

دوره ایلخانی

دوره صفوی

دوره معاصر

معاصر

ایلخانی و صفوی خواهد شد که سرانجام منجر به ترسیم گستردگی ابعاد شهر تبریز در دوره‌های مورد نظر خواهد شد. و از این راه می‌توان به چگونگی وضعیت آبادانی شهر در هر دوره پی برد.

گستردگی شهر تبریز در دوره ایلخانی و عناصر مهم تاریخی آن

شهر تبریز به لحاظ موقعیت جغرافیای خاص همواره به عنوان شهری آباد و سرسبز مورد توجه بوده‌است. مؤلف حدودالعالم^{۱۸} در قرن ۴ ه.ق. تبریز را این گونه توصیف کرده‌است: «تبریز شهری است خرد و با نعمت و آبادان و از گرد وی باره یی و آن علاء بن احمد کرده‌است». (حدودالعالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲، ۹۲) لیکن اوج عظمت و آبادانی شهر در دوره ایلخانی است که اباقخان، سرسلسله ایلخانان تبریز را به پایتختی برگزید. در این دوره تبریز «شهری است مشهور، پرجمعیت، با برج و باروی محکم، مرکز آذربایجان زمان ما است. چندین رود در تبریز جاری است و محصولات کشاورزی و صنعتی در آن شهر فراوان است» (زکریای قزوینی، ۱۳۶۶، ۱۱۱-۱۱۲). همان گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود زلزله سهمگینی در تاریخ ۶۷۱ ه.ق. / ۱۲۷۲ م. در زمان حکومت اباقخان در تبریز روی داد بنابراین در رابطه با حدود گستردگی شهر تبریز در دوره ایلخانی بیشتر به منابع بعد از این زلزله استناد می‌شود. (جدول ۱ و ۲)

قرارگیری تبریز در مسیر جاده ابریشم و رونق اقتصادی که برای شهر و ساکنان آن به ارمغان آورده بود، موجب گسترش و آبادانی آن شد. رونق روزافزون تبریز به سبب اهمیت آن به عنوان یک شهر مرکزی از لحاظ حکومتی و تجاری موجب گسترش آن در دوره غازانی شد، از این رو در سال ۷۰۲ ه.ق. برای ساماندهی فضاهای شهری و توسعه محدوده محصور شهر اقداماتی انجام شد، از جمله بارویی به درازای ۲۵۰۰۰ گام به دور شهر کشیده شد که به علت فوت او این بارو ناتمام ماند (فضل الله همدانی، ۱۳۸۸، ۲۰۶-۲۰۴) همچنین در کتاب تحریر تاریخ و صاف حدود باروی غازانی آمده است که «...عرض آن ده گز و طول آن تقریباً چهار فرسنگ و نیم می‌باشد...» (وصاف الحضرة شیرازی، ۱۳۴۶، ۲۳۱) به تعریف دهخدا «مقدار طولی که امروز یک فرسنگ یا فرسخ به شمار می‌رود شش کیلومتر است» (دهخدا، ۱۳۷۳). حمدالله مستوفی نیز در قرن ۸ ه.ق. به توسعه این شهر در دوره غازان خان اشاره کرده و در این مورد چنین نوشته است: «چون در عهد مغول آن شهر دارالملک گشت کثرت خلایق در آنجا جمع شدند و بر بیرون شهر عمارات کردند تا به مرتبه که بر هر دروازه زیادت از اصل شهر آبادانی پیدا شد، غازان خان آن را بارو می‌کشد چنان که تمامت باغات و عمارات و دیه‌ها و ویلان کوه و سنجاران نیز داخل آن بارو بود، جهت وفات

او تمام نشد و دور باروی غازانی بیست و پنج هزار گام است و شش دروازه دارد: اوجان و اهر^{۱۹} و شروان^{۲۰} و سردرود^{۲۱} و شام^{۲۲} و سراورود^{۲۳} و تبریز. دروازه سراورود در مشرق، دروازه اوجان در جنوب، دروازه شیروان در شمال غربی، دروازه شام در مغرب، دروازه اهر در شمال شرقی، دروازه سردرود در جنوب غربی. در زیر شهر به موضعی که شام می‌خوانند خارج باروی غازانی خان شهرچه برآورده‌است و جهت خوابگاه خود در آنجا عمارات عالیه کرده...» (مستوفی، ۱۳۶۲، ۷۶). در جدول ۲ حدود و عناصر مهم شهر تبریز در دوره ایلخانی از دیدگاه سیاحان به طور کامل آمده است.

لازم به ذکر است که شهر تبریز در دوره ایلخانی به دلیل پایتختی علاوه بر بعد تجاری به لحاظ سیاسی، مذهبی و فرهنگی نیز از اهمیت و اعتبار زیادی برخوردار شده بود. به گونه‌ای که ارغون‌خان نوه اباقخان در سال ۶۸۹ ه.ق. در ناحیه‌ای بیرون تبریز و در غرب حصار آن در دشتی که به سبب وجود علفزارهای وسیع به زبان محلی «شم» یا «شام» نامیده می‌شد^{۲۴} شهری جدید بنا کرد (رشید الدین، بی تا، ۸۲۳). بر اساس توضیحات کتاب تحریر تاریخ و صاف درباره مجموعه ساخته شده در شام تبریز، این مجموعه از دوازده عمارت عمومی تشکیل شده بود (آیتی، ۱۳۴۶، ۲۳۱-۲۲۹). این شهرک که در شرق تبریز ساخته شده بود، نقش سیاسی- مذهبی داشته و موجبات گسترش شهر را در این جهت فراهم کرده بود (شکل ۱). ربع رشیدی یکی دیگر از بناهای عظیم و باشکوه دوره غازان خان است که احداث آن هم‌زمان با شنب غازان شروع شد. این مجموعه توسط وزیر عالم غازان خان، رشیدالدین فضل الله همدانی در دامنه کوه سرخاب در شمال کوی باغمیشه میان ویلانکوه و ششگلان ساخته شد (مستوفی، ۱۳۶۲، ۷۶). این شهرک که در غرب شهر تبریز ساخته شده بود بیشتر نقش فرهنگی داشته و از آن به عنوان شهر دانشگاهی یاد می‌شود، لیکن از آنجایی که به دست وزیر حاکم وقت ساخته شده بود نقش سیاسی نیز داشته است. شهرک ربع رشیدی به همراه شهرک شنب غازان موجب توسعه شهر در راستای محور غربی- شرقی شده و این امر تأثیر زیادی در حدود شهر تبریز در دوره ایلخانی داشته است. همچنین با وجود تغییر محل پایتخت از تبریز به سلطانیه توسط الجایتو پسر غازان خان (سلطان زاده، ۱۳۷۶، ۳۹)، در سال ۷۱۱ ه.ق. تاج الدین علیشاه وزیر، مسجد بزرگی در تبریز بنا کرد. مسجد علیشاه بعدها به ارگ علیشاه شهرت یافت (ولبر، ۱۳۶۲، ۱۶۰-۱۵۹). در سال ۷۴۱ ه.ق. به دستور امیر شیخ حسن چوپانی معروف به شیخ حسن کوچک، مجموعه‌ای متشکل از مسجد، مدرسه و خانقاه در میدان کهن تبریز واقع در شمال مسجد علیشاه ساخته شد که گفته‌اند مسجد استاد و شاگرد بخشی از آن بوده‌است (ذکاء، ۱۳۵۹، ۱۷۸).

جدول ۲. حدود گستردگی و عناصر مهم شهر تبریز در دوره ایلخانی از دیدگاه سیاحان

توصیف سیاحان از تبریز	تاریخ ورود به تبریز		سیاحان	پادشاهان
	(قمری)	(میلادی)		
زلزله سال‌های ۲۴۴ ه.ق و ۴۳۴ ه.ق مصادف با ۸۵۸ م. و ۱۰۲۴ م.				
	۶۵۴ ق.	۱۲۵۲ م.	-	هلاکو
	۶۸۰ ق.	۱۲۷۸ م.	-	آباخان
زلزله سال ۶۷۱ ه.ق (۱۲۷۲ م.)				
	۶۸۸ ق.	۱۲۸۶ م.	-	ارغون
تبریز شهر بزرگ به غایت زیبا و با ابهت و از همه شهرهای منطقه پرفسوس تر و معتبرتر است. ساکنان غالباً به تجارت مشغولند ولی تجارت خارجی در دست بازرگانان ایتالیایی بوده و روی هم رفته مردمی مستمندند (فروتن، ۱۳۸۸، ۹۷-۹۹). شامل اجتماعی از افراد با دین‌های گوناگون، باغستان‌های زیبا و پرمیوه می‌باشد. بسیار دلگشا بوده، بناهای بلند و باشکوهی دارد (مارکوپولو، ۱۲۵۰، ۳۱). به برج و باروی شهر اشاره ننموده است.	۶۹۴ ق.	۱۲۹۲ م.	مارکو پولو	غازان خان
در سفرنامه خود اشاراتی به: شام غازان، مسجد جامع، بازارهای تبریز، دروازه بغداد، بازار غازان، بازار جواهریان، بازار عنبرفروشان و مسجد عیشاه می‌کند (ابن بطوطه، ۲۲۵ و ۲۲۶). به برج و باروی شهر اشاره ننموده است.	۷۰۲ ه.ق.	۱۳۰۰ م.	ابن بطوطه	
به بسیاری از عناصر معماری و شهری از جمله: دروازه‌ها، پل‌ها، محلات، بازار، مساجد، مقابر، خانه، بنای حکومتی از جمله دولخانه، تکایا، مدارس و باغ اشاره کرده‌است. در رابطه با دروازه‌ها چنین گفته: دروازه ری تطبیق با دروازه خیابان می‌کند که هنوز آثار آن باقی است و از آن راه به ری و عراق می‌رفته‌اند. در محله سنجان دروازه‌ای بوده که آن را درب سنجان یا درب سنجان می‌گفتند و یکی از دروازه‌های ده گانه باروی کهنه تبریز پیش از قلعه غازانی بوده‌است (کربلائی، ۱۳۴۴).	۷۳۰-۷۵۰ ق.	۱۳۲۸-۱۳۴۸ م.	حافظ حسین کربلائی	اولجایتو
با وجود مصائب فراوان باز جنب و جوش دائم و تجارت وسیع برقرار بود. شهر بزرگ تبریز محصور نیست، نهرهایی که از شمال جاری می‌شوند برای آشامیدن نامناسب‌اند. ولی نهرهای جاری از کوه‌های جنوبی قابل شرب می‌باشند. در سراسر شهر خیابان‌های پهن و میدان‌های وسیع و ساختمان‌های بزرگی چون: کاروانسرا، مرکز دادوستد، بازار، مسجدهای بزرگ و باشکوه، دولخانه، سقاخانه و گرمابه دیده می‌شود (کلاویخو، ۱۳۳۷).	۸۰۶ ق.	۱۴۰۴ م.	کلاویخو	تیمور

دوره ایلخانی

گستردگی شهر تبریز در دوره صفوی و عناصر مهم تاریخی آن

از سال ۶۷۱ ه.ق / ۱۲۷۲ م. یعنی اواسط دوره ایلخانی تا سال ۱۱۹۴ ه.ق / ۱۷۸۰ م. یعنی اواخر صفوی زلزله بسیار شدیدی که بر تار و بود این شهر تأثیر عمیقی بگذار روی نداد. از این رو ساختار فضایی تبریز صفوی با تفاوت‌هایی بر همان تاب بافت ایلخانی بوده‌است (ستارزاده و بیلان، ۱۳۹۰، ۱۵۶). تبریز در دوران حکومت شاه اسماعیل چندان توسعه نیافت و بنای ارزشمندی در آن احداث نشد چون بیشتر دوران حکومت این شاه به جنگ و جدال سپری شد و بخش‌هایی از ایران به‌خصوص تبریز همواره در معرض هجوم عثمانی قرار داشت

(سفرنامه ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹، ۸۷-۳۸۱). در طی لشکرکشی‌های سلطان سلیمان قانونی به ایران در جریان سال‌های ۹۴۰-۹۴۱ ه.ق / ۳۶-۱۵۳۳ م. شخصی به نام نصوح معروف به مطراقچی^{۲۶} مینیاتورهایی از شهرهایی از جمله خوی، تبریز، زنجان، سلطانیه، همدان و قصر شیرین تا بغداد و شهر زور، بانه، بوکان، مراغه و سعید آباد تهیه نموده است (مطراقچی، ۱۳۷۹، ۹). نصوح اغلب منزل‌های مسیر حرکت اردوی عثمانی را به تصویر کشیده، و در کتاب «بیان منازل سفر عراقین سلیمان خان» خود که برای شخص شاه آماده کرده بود، ثبت نموده است (جی.یوردایدین، ۱۹۶۳، ۱۳). با توجه به ویژگی‌های ذکر شده از دیدگاه صاحب‌نظرانی همچون پروفیسور یوردایدین^{۲۷}، آلبرت

مقایسه گستردگی شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی

جدول ۳. حدود گستردگی و عناصر مهم شهر تبریز در دوره صفوی از دیدگاه سیاحان

پادشاهان	سیاحان	تاریخ ورود به تبریز		توصیف سیاحان از تبریز
		(قمری)	(میلادی)	
-	حمدالله مستوفی	قرن ۸ و ۹ هجری	۱۳۹۸-۱۴۹۸ م.	دروازه‌های تبریز را در قرن ۷ شامل: ۱-ری ۲-قلعه ۳-سنجاران ۴-طاق ۵-دروب جو (درب جو) ۶-سرو ۷-دستی شاه ۸-نارمیان ۹-نوبر ۱۰-مولکه (هولکه) و در قرن ۸ هجری به ترتیب: ۱-اوجان ۲-اهر ۳-شروان ۴-سرد رود ۵-شام (غازان) ۶-سراورود (سراب) توصیف می‌نماید. محل تقریبی دروازه‌ها را چنین بیان می‌نماید: دروازه سراورود در مشرق، دروازه اوجان در جنوب، دروازه شیروان در شمال غربی، دروازه شام در مغرب، دروازه اهر در شمال شرقی، دروازه سردرود در جنوب غربی (مستوفی، ۱۳۶۲).
اوزون حسن	کنتارینی	۸۷۶ ق.	۱۴۷۴ م.	شهر در جلگه مسطحی قرار گرفته و به وسیله دیوارهای گلی ملال آوری محصور شده. در شمال تبریز کوه‌های عینالی یا کوه سرخاب قرار گرفته. تبریز شهر بزرگی است که دارای کاروانسرا و بازارهای متعدد بوده و درخت عنبر فراوان است (خامچی، ۱۳۸۹، ۴۹).
شاه اسماعیل	ونیزیان	۹۲۰ ق.	۱۵۱۴ م.	نزدیک غروب به شهر تبریز وارد شدیم که در دشتی نهاده است و محصور با دیوارهای گلی غم انگیز نزدیک این شهر چندین کوه سرخ رنگ دیده می‌شود که می‌گویند کوه‌های توری (کوه سرخاب) نامیده می‌شوند. به نظر من محیط این شهر بزرگ نزدیک به ۲۴ میل است و مانند ونیز بارو ندارد. از محلی به نام نسا دروازه شهر که از آن جا به قزوین کوتاه راه است. اما در این فاصله باغ‌های بیشمار و فضاهای باز به چشم می‌خورد (سفرنامه ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹).
طهماسب اول	الساندری	۹۷۹ ق.	۱۵۷۱ م.	ورود به ایران حدود ۵ سال قبل از مرگ شاه طهماسب: ایران دارای ۵۲ شهر است که تبریز مهم‌ترین شهر و پایتخت ایران است. محیط شهر حصار ندارد، پانزده میل بلکه بیشتر به شکل مستطیل است. عثمان پاشا برای دفاع از شهر قلعه مربع شکلی احداث کرد که طول باروهای آن ۱۲۷۰۰ ذرع بود. این قلعه که در مدت سسی و شش روز ساخته شد، در محل دولتخانه قدیم و در دل شهر قرار داشت و می‌توانست ۴۵۰۰۰ نفر را پذیرا شود (خامچی، ۱۳۸۹، ۶۸).
شاه عباس اول	رایت	۱۰۱۵ ق.	۱۶۰۶ م.	در این زمان سه سال از تسخیر و آزادی تبریز به دست سپاهیان شاه عباس می‌گذشت. شهر بدون دژ و حصار، در ۶ دوره پایتخت ایران و آذربایجان بوده و دومین شهر سیاسی-نظامی ایران (همان، ۶۹).
شاه صفی	تاورنیه	۱۰۴۱ ق.	۱۶۳۱ م.	در هشتمین سال سلطنت شاه صفی، تاورنیه برای اولین بار تبریز را دید. که در مورد تبریز این گونه بیان می‌کند که: این شهر اصلا به وسیله دیواری محصور نشده و قلعه‌ای در آن نیست. تقریباً تمامی خرابی‌های لشکریان سلطان مراد در تبریز تعمیر شده، بازارهای وسیع و پرکالا، کاروانسراهای دوطبقه از جمله کاروانسرای میرزا صادق بازار و مسجد و مدرسه در کنار آن، خانقاه میرزا ابراهیم خان و شام غازان که در عهد ارغون خان و غازان خان به اوج شکوه و زیبایی خود رسید (تاورنیه، ۱۳۳۶).
شاه صفی	اولیا چلبی	۱۰۵۰ ق.	۱۶۴۰ م.	به نظر او مؤسس شهر، هارون الرشید خلیفه عباسی بوده. یک طرف شهر به کوه اوجان و طرف دیگر به کوه سه‌سهند متصل شده، دور تبریز ۶۰۰۰ گام بوده که تمام اطراف شهر با دیوارهای قلعه محصور گردیده. ۶ دروازه به نام‌های: اوجان، اهر، شروان، شام، سردرود و سراورود؛ و در سال ۹۵۹ ه. تبریز به تصرف عثمانی درآمد (اولیا چلبی، ۱۳۱۴).
شاه سلیمان	شاردن	۱۰۷۶ ق.	۱۶۶۵ م.	در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی ۳ مرتبه به ایران آمد. توصیفات او از تبریز: بازارهای وسیع و آباد، قیصریه و بازار جواهرسازان، ۳۰۰ باب کاروانسرا، مسجد علیشاه و...؛ و نیز حاکم تبریز ملقب به بیگلر بیگی بوده. شهر به صورت نا منظم ساخته شده و به هیچ شکل هندسی شباهت ندارد. نه حصار دارد نه قلعه و استحکامات. او همچنین تأیید می‌کند که در عهد سلطنت غازان چهار صد سال پیش پهنای شهر از عین علی کوه سابق الذکر در شمال شهر تا کوهستان مقابل آن در جنوب موسوم به چوران داغ (سه‌سند) و درازایش از آجی چای تا دهکده بانج (بارنج) که در فاصله دو فرسخی تبریز می‌باشد وسعت داشته است (شاردن، ۱۳۳۵).
سلطان حسین	کاری	۱۱۰۶ ق.	۱۶۹۴ م.	در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی و در مراسم تاجگذاری شاه سلطان حسین شرکت کرده، اشاره به خانه‌های گلی و نازیبا، بازار و کاروانسراهای عالی و موقعیت مهم تجاری و ... می‌کند (کاری، ۱۳۸۳).
سلطان حسین	ویلوت	۱۱۱۵ ق.	۱۶۹۶ م.	کوچه‌های تبریز باریک و نامنظم، خانه‌های گلی و خشتی، شهر فاقد هرگونه بارو و استحکامات، معادگاه بازرگانی، پس از اصفهان بزرگ‌ترین و پرجمعیت‌ترین و ثروتمندترین و مهم‌ترین مرکز بازرگانی ایران (خامچی، ۱۳۸۹، ۸۹).
سلطان حسین	جان بل	۱۱۲۷ ق.	۱۷۱۵ م.	اواخر عهد صفوی که تبریز قدری از حیثیت بازرگانی خود را از دست می‌دهد و مردم مستمند شهر مستمندتر می‌شوند. (همان، ۸۷)
نادرشاه افشار	هانوی	۱۱۵۶ ق.	۱۷۴۳ م.	قسمت اعظم تبریز بر اثر زلزله ویران شده بود. بارو و توپخانه نداشت. در زمان نادرشاه افشار ثبات و بقایی در وضع امنیت و تجارت تبریز نبود. (همان، ۱۱۰)
				زلزله سال ۱۱۹۴ ه. ق. (۱۷۸۰ م.)

دوره صفوی

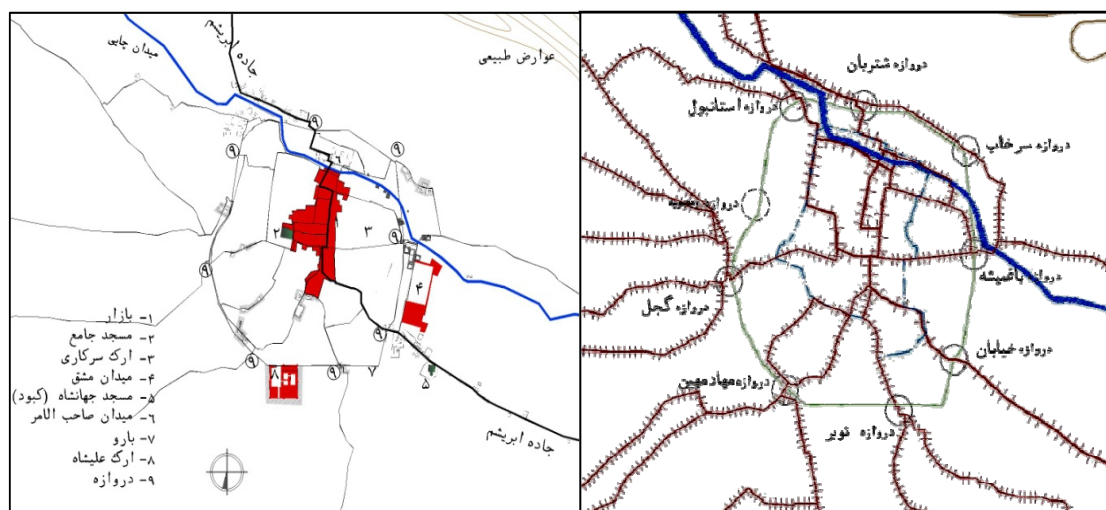
درگاه صفحه‌ای بزرگ از رخام نصب کرده. چون سور قلعه به اتمام رسید بیگلر بیگی به رحمت ایزدی پیوست. فرزندش خدادادخان^{۳۷} که از جانب احمدخان بیگلربیگی تبریز بود خندق این قلعه را حفر نمود. این بود تا نوبت دارایی آذربایجان به نایب السلطنه عباس میرزا^{۳۸} رسید. این پادشاهزاده بر حصانت آن بیافزود. نخست خاکریز و مردرو بساخت. آنگاه فرمان داد که به گرد سور یک یک تیر پرتاب گشاده یابد و هرچه آبادانی بود بیشتر به زر بخریدند و با زمین یکسان کردند، از آن جمله بود باغ مشهور به «کلم باغی» که نجفقلی خان در بیرون درب ری احداث کرده بود و اکنون سربازخانه و مشاقخانه لشکریان است» (نادرمیرزا، ۱۳۷۳، ۱۹۸).

«این قلعه با حارس و کوتوال و نگاهبانان دروازه‌ها تا لشکر روسیه به تبریز مستولی شد [باقی بود]، پس از آن حضرت نایب السلطنه را دیگر در آبادانی آن نظری نماند. اندک خرابی بدان راه یافت تا به شهریاری پادشاه ماضی یکباره از حراست آن دست برداشتند. وقتی از درگاه خلافت به عمارت آن فرمان شد که خرق بر راقع متسع شده بود تا عزیز خان مکریسردار به درگاه عرض کرد که دیوارها افتاده و کنده انباشته شده. این حصار را فایدتی نمانده. اراضی آن بفروشم، زری وافر به خزانه دولت رسد و مردم آبادانی‌ها کنند» (همان، ۱۹۹). در جدول ۴ حدود و عناصر مهم شهر تبریز تا اواخر دوره قاجار از دیدگاه سیاحان به‌طور کامل بررسی شده و در ادامه نتایج

بلیان، ۱۳۹۰، ۱۴۵). در جدول ۳ حدود و عناصر مهم شهر تبریز در دوره صفوی از دیدگاه سیاحان به‌طور کامل بررسی شده و در ادامه نتایج جهت ترسیم تبریز صفوی بر روی مینیاتور مطراچی به صورت دیاگرام ترسیم گردیده است. (شکل ۲)

گسترده‌ی شهر تبریز در دوره قاجار و عناصر مهم تاریخی آن

بنا بر اسناد به‌جای مانده در اواخر سلسله صفوی پس از زلزله سهمگین سال ۱۱۹۴ ه.ق/۱۷۸۰م «نخست کسی که حصار وسیع و استوار به تبریز نهاد مشحون از سرای رعیت و بازارها و خانات و گرمابه‌ها، نجفقلی خان بیگلربیگی دنبلی^{۳۳} بود که به سال ۱۱۹۴ از هجرت با حمایت احمدخان به گرد تبریز نهاد. و این حصاری بود بس متین و هشت دروازه^{۳۴} بر آن حصن نهاد، بدین تفصیل: نخست دروازه خیابان که سیبیل عراق و سپاهان است. پس درب اعلی^{۳۴} که اکنون درب باغمیشه گویند. پس درب سرخاب به همان کوی. پس درب شتریان که اکنون دوچی نامند. پس درب اسلامبول که به مغرب قلعه و حجاز اسلامبول باشد. دیگر درب سرد که اکنون گجیل^{۳۵} گویند. پس باب مهادهمین^{۳۶} پس درب نویر؛ هردو به نام کوی. به هر دروازه دو مناره کاشی مرتفع بود و همه اطراف دروازه کاشی کبود و بروج آن را نیز کتابه [ای] کاشی بود و بالای هر

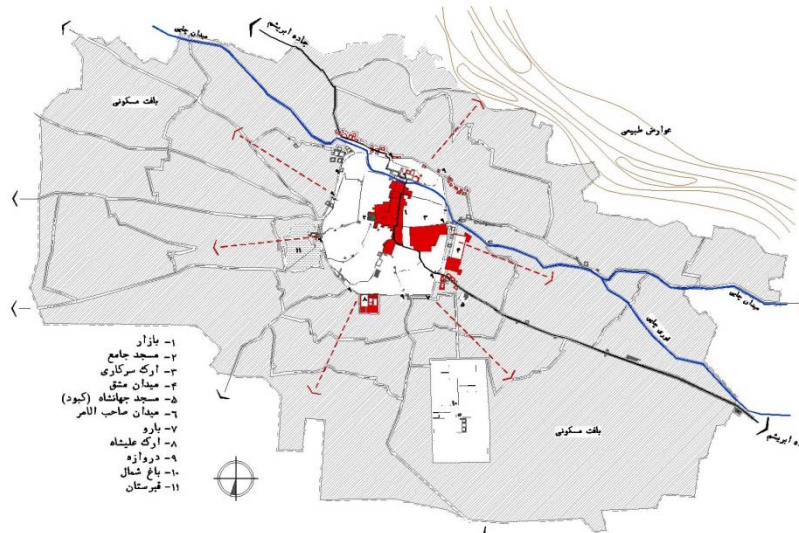
شکل ۳. سمت چپ حدود شهر و عناصر مهم معماری و شهری تبریز در اوایل دوره قاجار و پس از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق. - شکل سمت راست بارو و دروازه‌های نجفقلی خانی به همراه گذرهای اصلی شهری (ماخذ: بلیان، ۱۳۸۶، ۲۲۵)

مقایسه گسترده شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی

جدول ۴. حدود عناصر مهم شهر تبریز تا اواخر دوره قاجار از دیدگاه سیاحان

توصیف سیاحان از تبریز	تاریخ ورود به تبریز		سیاحان	پادشاهان
	(قمری)	(میلادی)		
زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق. (۱۷۸۰ م.)				
دیوارهای شهر بلند و برج‌های متعدد و بازارهای زیبا دارد. دروازه‌ها تمام از کاشی الون ساخته شده‌است (همان، ۱۴۴).	۱۲۱۹ ق.	۱۸۰۵ م.	پیرآمده	فتحعلی شاه
شهر برج و بارو دارد. در زمان عباس میرزا، مردم از ترس زلزله عمارات خود را بلند نمی‌سازند، مساجد شهر مناره ندارند و سقف منازل را با تیرهای چوبی باریک و سبک می‌پوشانند. از نظر وسعت، تجارت و ثروت دومین شهر ایران می‌باشد. در زلزله ۱۷۸۰ م. شهر به کلی ویران شد. خانه‌ها از خشت خام، سقف خانه‌ها کوتاه، کوچه‌ها تنگ و باریک و خانه‌ها بسیار غم‌انگیزند. تبریز ۱/۱۰ شکوه نخستین خود را ندارد و در آن بنای عمومی قابل ذکری پیدا نمی‌شود (مینورسکی، ۱۳۴۶: ۶۸).	۱۲۲۱ ق.	۱۸۰۷ م.	بن تان	فتحعلی شاه
از ۸ دروازه شهر فقط سه دروازه با کاشی مزین بود: دروازه خیابان (دمیر قاپو)، باغمیشه و گجیل (خاماچی، ۱۳۸۹، ۱۴۹).	۱۲۲۳ ق.	۱۸۰۹ م.	موریه	فتحعلی شاه
حالت تبریز غمگین و حزن آور، علاوه بر اهمیت تبریز به علت حکومت نشینی، یکی از بزرگترین ایالات ایران و بازرگانی‌اش اهمیت ویژه‌ای دارد. از هر طرف با حصار احاطه شده، چند دروازه که سه تایشان تزئینات دارند (فلاندن، ۱۳۵۶، ۶۷-۶۸).	۱۲۵۴ ق.	۱۸۴۰ م.	فلاندن	ناصرالدین شاه
به چند بنای عالی همچون: بازار امیر، جبه خانه، دیوانخانه، مسجد استاد و شاگرد، مقبره سیدحمزه و ... اشاره می‌کند (ویلسون، ۱۳۵۶).	۱۲۹۴ ق.	۱۸۸۰ م.	ویلسون	ناصرالدین شاه
تبریز حاکم نشین آذربایجان و پس از تهران اولین شهر اباد ایران است. در اثر زلزله‌های فراوان آثار و ابنیه قدیمی زیادی ندارد (دیولافوا، ۱۳۶۱).	۱۲۹۵ ق.	۱۸۸۱ م.	مادام دیولافوا	ناصرالدین شاه

دوره قاجار

شکل ۴. باروی نجف قلی خانی و تبریز اوایل قاجار در سال ۱۱۹۴ ه.ق. و گسترده‌گی آن تا اواخر قاجار در سال ۱۳۲۶ ه.ق. به همراه عناصر مهم معماری و شهری براساس نقشه دارالسلطنه قاجاری به سال ۱۲۹۷ ه.ق. (ماخذ: بلیان، ۱۳۸۸، ۴۱)

گام دوم؛ استفاده از مقیاس خطی نقشه دارالسلطنه قراجه داغی داغی تهیه شده در سال ۱۲۹۷ ه.ق. / ۱۸۸۰ م. به عنوان دقیق ترین نقشه تهیه شده از دوره قاجار (بلیان، ۱۳۸۸، ۳۷) به عنوان مبنایی هم به جهت مقایسه با وضع موجود و هم به جهت ترسیم حدود شهر در دوره های قبل می باشد. در مقیاس نقشه مذکور ۳۲ ذرع معادل با ۴۸ قدم در نظر گرفته شده است (مؤسسه جغرافی و کارتوگرافی سحاب، ۱۳۸۰). بنا به تعریف دهخدا «هر ذرع معادل شانزده گز است یعنی یک متر و چهار صدم یک متر می باشد» (دهخدا، ۱۳۷۳).

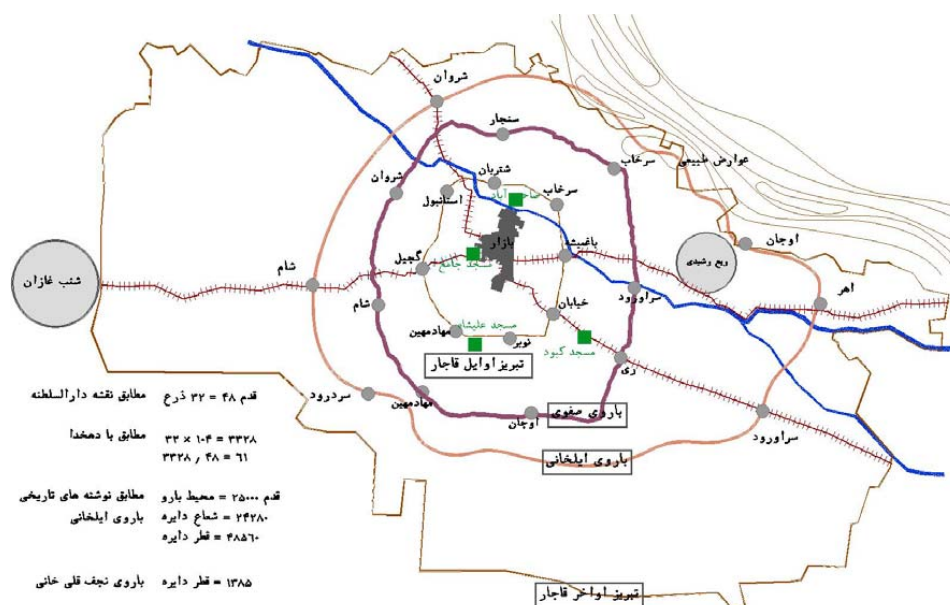
گام سوم؛ استفاده از نوشته های مورخین و سیاحان دوره ایلخانی و صفوی در به دست آوردن حدود نسبی شهر تبریز در دوره های مذکور می باشد که در بالا به تفصیل بدان اشاره شد.

در نتیجه اگر هر ذرع معادل ۱۰۴ سانتی متر و ۳۲ ذرع نقشه دارالسلطنه قراجه داغی برابر با ۳۳۲۸ سانتی متر باشد، در نتیجه هر قدم معادل ۶۱ سانتی متر خواهد بود. اگر باروی ایلخانی شهر تبریز دایره ای به محیط ۲۵۰۰۰ گام فرض شود، شعاع دایره برابر با ۲۴۲۸ متر و قطر آن در حدود ۴۸۵۶ متر خواهد بود. این در حالی است که بر اساس نقشه دارالسلطنه قراجه داغی قطر باروی نجف قلی خانی

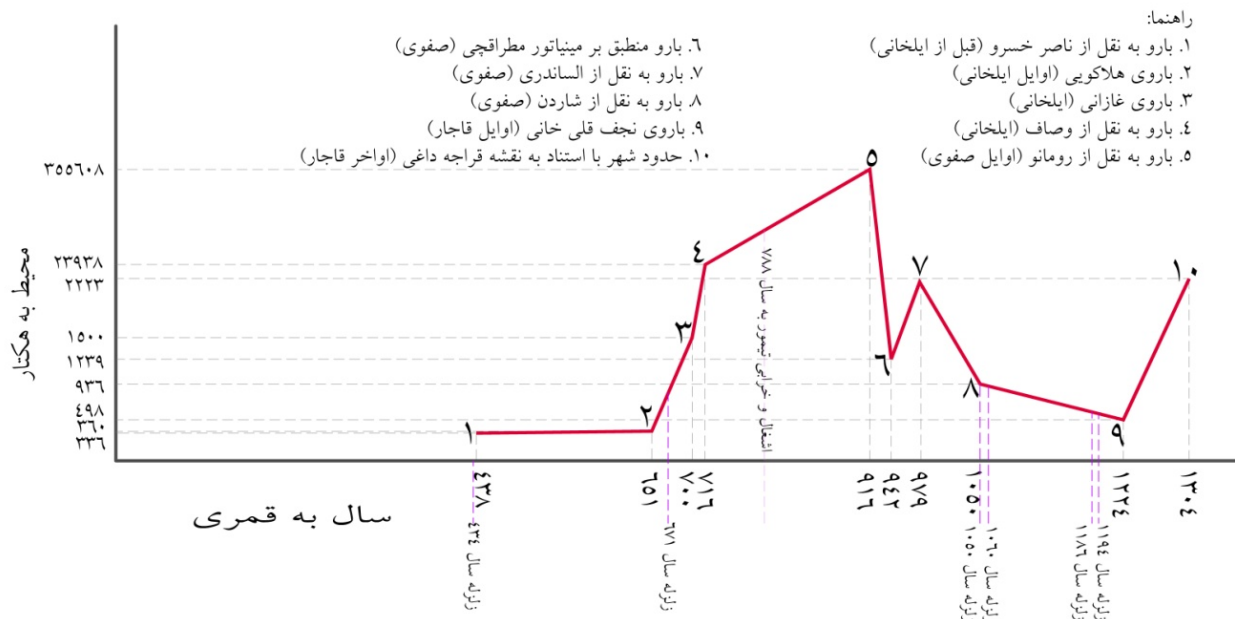
بر اساس نقشه دارالسلطنه قراجه داغی به صورت دیاگرامی که حد نهایی تبریز قاجاری را نشان می دهد ترسیم گردیده است. (شکل ۴)

۱ ترسیم گسترده شهر تبریز در دوره های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی مذکور

در این قسمت از مقاله سعی شده است تا اطلاعات به دست آمده از هر دوره به صورت نسبتاً دقیقی ترسیم گردد تا در نهایت با مقایسه آنها به ابعاد گسترده شهر در این دوره ها پرداخته شود. گام های لازم جهت دستیابی به این مهم در زیر به تفصیل آورده شده است: گام اول؛ مکان یابی دقیق چندین نقطه ثابت تاریخی است که از دوره ایلخانی، صفوی و قاجار تا به امروز دست نخورده باقی مانده اند. همانگونه که در دیاگرام مطراقچی (شکل ۲) نیز مشاهده می شود، مسجد علیشاه معروف به ارگ علیشاهی (۷۲۴ ه.ق. / ۱۳۲۴ م.)، مسجد کبود (۸۷۰ ه.ق. / ۱۴۶۶ م.)، مجموعه صاحب آباد یا صاحب الامر (در زمان شاه طهماسب صفوی) و مسجد جامع تبریز (قبل از دوره ایلخانی)، از جمله شاخص ترین و قدیمی ترین بناهای باقی مانده در این شهر تاریخی در طی سالیان دراز می باشند.

شکل ۵. ترسیم باروهای قاجاری، صفوی، ایلخانی به همراه دروازه ها و برخی عناصر ثابت تاریخی از جمله مسجد کبود، مسجد علیشاه، مسجد جامع و مجموعه صاحب آباد بر روی آنها

شکل ۶: حدود تغییرات بارو در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار بر اساس هکتار

معادل ۱۳۵۸ متر است.

گام چهارم؛ در نهایت از مکان‌یابی نقاط ثابت تاریخی، باروی قاجاری و به تبعیت از آنها باروی صفوی و ایلخانی ترسیم می‌گردد. (شکل ۵)

نتیجه‌گیری

بر اساس تحقیقات انجام شده، تبریز در هر سه دوره ایلخانی، صفوی و قاجار از اهمیت و اعتبار خاصی به دلایل جغرافیایی، سیاسی و تجاری برخوردار بوده و از مهم‌ترین شهرهای ایران محسوب می‌شده است. نتایج به دست آمده بر اساس دوره‌ها و مقایسه آن با ساختار کالبدی شهر بدین قرارند:

– همانگونه که در جدول ۱ نیز اشاره شد، اوج عظمت و گستردگی شهر پس از زلزله سال ۱۲۷۱ ق. / ۱۲۷۲ م. بوده که در همین دوره به دستور غازان خان بارویی به قطر حدودی ۵۰۰۰ متر مربع به

همراه شش دروازه اصلی و تعدادی دروازه‌های فرعی به دور شهر کشیده شد به گونه‌ای که مجموعه ربع رشیدی نیز داخل این حصار بوده و در مقایسه با شهرهای زمان خود تبریز ایلخانی از بیشترین گستردگی برخوردار بوده است. این بارو به باروی غازانی معروف است.

– شهر تبریز در دوره صفوی با وجود پایتختی به دلیل جنگ‌های مکرر با همسایه قدرتمند عثمانی اهمیت و اعتبار گذشته خود را از دست داده و گستردگی آن کمتر از دوره ایلخانی بوده است.

– زلزله سال ۱۱۹۴ ق. / ۱۷۸۰ م. به کلی ساخت و سازمان فضایی تبریز میراث دار ایلخانی و صفوی را ویران نموده و باروی جدیدی به همراه هشت دروازه به قطر حدودی ۱۴۰۰ متر مربع معروف به باروی نجف قلی خانی بر اطراف شهر کشیده شد که بسیار کوچکتر از دوره‌های ماقبل بود. اما به دلیل ولیعهد نشینی شاهان قاجاری از یک سو و قرارگیری در مرزهای سیاسی و تجاری از سوی دیگر به

غلات، زردآلو، کشمش، بادام است. (از فرهنگ جغرافیائی ایران ج ۴).
(دهخدا)

۲۲. شام: (اخ) نام مملکتی است که در گذشته شامل اردن و سوریه و لبنان و فلسطین بود.

۲۳. سراورود: [س] (اخ) نام رودی است که از کوه سبلان برمی‌خیزد و بر سر او می‌گذرد و در حدود دیه کولوانه چون شورستان است شور می‌شود و با آب اوجان جمع شده به تبریز می‌رسد و به دریای شور طروج می‌ریزد و طولش چهل فرسنگ باشد. (مستوفی ۱۳۶۲، ۲۲۳).

۲۴. در لغت نامه دهخدا چنین آمده است: [شَمْب] (ا) گنبد. و از این است که گنبدی را که سلطان غازان در آذربایجان ساخته بود شب غازان خوانند یعنی گنبدغازان. (برهان) (جهانگیری). خم به معنی گنبد است. (انجمن آرا). گنبد باشد. (سروری) (رشیدی). گنبد بزرگ. (دهخدا، ۱۳۷۳)

۲۵. در حال حاضر مسجد علیشاه و به عبارت امروز ارگ علیشاه در قسمت مرکزی شهر واقع شده است. امروزه تنها بخشی از دیوارهای عظیم و محراب بسیار بلند شبستان جنوبی این مسجد برجای مانده است که خود مؤید شکوه و آبادانی آن در گذشته است.

۲۶. مطراق برگرفته از مطرق عربی، چماقی عمود مانند، پوشیده با چرم بوده است. مطراقبازی از بازی‌های ورزشی و ورزش‌های رزمی متداول در عثمانی بوده است.

27. Hossein g. Yurdaydin

28. Albert Gabriel

29. Walter Denni

30. Franz Taeschener

31. Norman G. Johnston

۳۲. فرزند مرتضی قلیخان، به تبریز و نواحی بیگلربیگی بود. قلعه تبریز را در حدود سال ۱۲۲۴ ق. از نو بنا کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۱، ۳۴۳).

۳۳. صاحب اولاد اطهار تعداد دروازه‌های قلعه تبریز را دوازده باب ذکر کرده است.

۳۴. درب باغمیشه را به اعتبار آنکه پشت عمارت درب اعلی یا عالی قاپو کاخ استانداری فعلی قرار داشت درب اعلی می‌گفتند.

۳۵. دروازه سرد یا دروازه گجیل تا چند سالی پیش سالم بود و برج‌ها و طاق بلندش نظر هر تازه واردی را از دور به خود جلب می‌کرد، اما در موقع احداث خیابان فلسطین (ملل متحد سابق)، با همه اینکه وجود آن مانعی برای امتداد خیابان نداشت، از بی ذوقی شهردار وقت، به دست عمال تخریب گردید.

زودی اهمیت و اعتبار گذشته خود را به دست آورده و تا اواخر قاجار گسترده‌گی شهر به حدی رسید که باروی نجف قلی خانی فقط وظیفه حمایت از قطب سیاسی، اقتصادی و مذهبی شهر یعنی مجموعه حکومتی، بازار و مساجد مهم شهر را به عهده داشته است. (شکل ۶)

لیست پی‌نوشت‌ها

۱. میرزا حسن زنونزی، ریاض الجنه، نسخه خطی، کتابخانه ملی تبریز

2. Marco-Polo

3. Ruy Gonzalez De Clavixo

4. Ambrocio contarini

5. Vincentio d' Alessandri

6. John cart. Wriyht

7. Jean-Baptiste Tavernier

8. Jean-Chardin

9. Gemelli careri

10. P. villote

11. John-Belle

12. Pirre. E. Aimilien Gaubert

13. August Benetan

14. Jams. Morier

15. Willyam Ousely

16. Ogen-Flandin

17. S. G. Willson

۱۸. حدودالعالم، (نام کامل: حدود العالم من المشرق الی المغرب) از کتاب‌های منثور سده ۵۴ق. است. حدودالعالم نخستین کتاب جغرافیا به زبان فارسی است. این کتاب به جغرافیای عمومی، به ویژه جغرافیای سرزمین‌های اسلامی است.

۱۹. اهر: [أَه] (اخ) شهر کوچک اهر مرکز شهرستان اهر از قدیمی‌ترین شهرهای آذربایجان خاوری است و در ۹۵ هزارگری شهرستان تبریز واقع گردیده است. (دهخدا)

۲۰. شروان: [شِرْ] (اخ) شیروان. (ناظم الاطباء). ولایتی در جنوب شرقی قفقاز، در حوزة علیای نهر ارس و رود «کورا» و آن در قدیم از نواحی باب‌الابواب (در بند) محسوب می‌شد. (دهخدا)

۲۱. سردرود: [س] (اخ) قصبه مرکز دهستان سردرود بخش اسکو شهرستان تبریز. دارای ۴۰۱۴ تن سکنه. آب آن از چاه. محصول آن

۱۵. ذکاء، یحیی. (۱۳۵۹). *زمین لرزه‌های تبریز*. تبریز: چاپخانه کاویان.

۱۶. زکریابن محمدین محمودالقزوینی. (۱۳۶۶). *آثارالبلاد و اخبارالعیاد*. (عبدالرحمن شرفکندی، مترجم). تهران: موسسه علمی اندیشه جوان.

۱۷. ستارزاده، داریوش؛ و بلیان اصل، لیدا. (۱۳۹۰). *بازسازی نقشه شهر تبریز در دوره صفوی با استناد بر مینیاتور مطراقچی و سایر مستندات*. طرح پژوهشی. واحد تبریز: دانشگاه آزاد اسلامی.

۱۸. سفرنامه ونیزیان در ایران. (۱۳۴۹). *سفرنامه ونیزیان در ایران*. (منوچهر امیری، مترجم). تهران: انتشارات خوارزمی.

۱۹. سلطان زاده، حسین. (۱۳۷۶). *تبریز خشتی استوار در معماری ایران*. (ویراسته سیامک افشار). چاپ اول. تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

۲۰. شاردن، ژان. (۱۳۳۵). *سیاحتنامه شاردن*. جلد ۲. (محمد عباسی، مترجم). تهران: انتشارات امیر کبیر.

۲۱. فروتن، منوچهر. (۱۳۸۸). *تحلیلی از فضاهای شهری از تبریز ایلخانی تا اصفهان صفوی (بررسی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی)*. نشریه هویت شهر، ۳(۳)، ۹۵-۱۰۶.

۲۲. فضل الله همدانی، رشید الدین. (۱۳۸۸). *تاریخ مبارک غازانی*. (به کوشش: کارل یان). انگلستان (۱۹۴۰): هرتفورد. آبادان: نشر پرش.

۲۳. فضل الله همدانی، رشید الدین. (بی تا). *جامع التواریخ*. (به کوشش محمد روشن). جلد ۲. تهران: انتشارات اقبال، بی تا.

۲۴. فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). *سفرنامه اوژن فلاندن*. (حسین نور صادقی، مترجم). تهران: اشراقی.

۲۵. کاری، جیملی. (۱۳۸۳). *سفرنامه کاری*. (عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، مترجمان). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۲۶. کربلائی تبریزی، حافظ حسین. (۱۳۴۴). *روضات الجنان و جنات الجنان*. جلد ۱. (تصحیح جعفر سلطان قرائی). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۲۷. کلاویخو، گونزالز. (۱۳۳۷). *سفرنامه کلاویخو*. (مسعود رجب نیا، مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۲۸. مارکوپولو. (۱۳۵۰). *سفرنامه مارکوپولو*. (حبیب الله صحیحی، مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۲۹. مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). *تزهت القلوب*. به سعی گای لیسترانج. تهران: دنیای کتاب.

۳۰. مطراقچی، نصح. (۱۳۷۹). *بیان منازل*. (رحیم رئیس دانا، مترجم). تهران: سازمان میراث فرهنگی.

۳۱. مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب. (۱۳۸۰). *نقشه دارالسلطنه قراجه داغی*. تهران: انتشارات مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

۳۶. نام این محله را حمدالله مستوفی و دیگران «نارمیان» و «نارمیان» نوشته‌اند.

۳۷. فرزند نجفقلی خان، که پس از مرگ پدرش بیگلربیگی تبریز شد.

۳۸. به سال ۱۲۴۱ ق. در اطراف قلعه تبریز خندقی احداث کرد (مینورسکی، ۱۳۴۶، ۶۷).

فهرست مراجع

۱. ابن بطوطه. (۱۳۵۹). *سفرنامه ابن بطوطه*. (محمد علی موحد، مترجم). جلد ۱ و ۲. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۲. اعتماد السلطنه. (۱۳۶۷). *مرآت البلدان*. (عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، مصحح). جلد ۱. تهران: دانشگاه تهران.

۳. اولیا جلیبی. (۱۳۱۴). *سفرنامه اولیا جلیبی*. جلد ۲، چاپ اول، نشر اقدام.

۴. آیتی، عبدالمحمد. (۱۳۴۶). *تاریخ فلسفه در جهان اسلامی*. خلیل الجرجی، حنا آلفاخوری. (عبدالمحمد آیتی، مترجم). تهران: نشر زمان.

۵. بلیان اصل، لیدا. (۱۳۸۶). *بررسی عوامل تأثیرگذار در سازماندهی فضایی عناصر معماری و شهری تبریز با تأکید بر نقشه دارالسلطنه قراجه داغی ۱۲۹۷ ه.ق*. طرح پژوهشی. واحد تبریز: دانشگاه آزاد اسلامی.

۶. بلیان اصل، لیدا. (۱۳۸۸). *بررسی تأثیر راه‌ها بر شکل‌گیری نظام ساختاری شهر تبریز در دوره قاجار*. نشریه جغرافیا و برنامه ریزی. سال ۱۴، ۲۹، ۳۵-۶۰.

۷. تاورنیه. (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری. (تجدید نظر کلی و تصحیح: دکتر حمید شیرانی). اصفهان: انتشارات کتابخانه سنائی.

۸. جی یوردایدین، حسین. (۱۹۶۳). *نصوح مطراقچی*. رساله دکترا. دانشگاه آنکارا. دانشکده الهیات. آنکارا.

۹. حبیب، فرشته. (۱۳۸۸). *تحلیلی از تعامل فرهنگ و کالبد شهر (مطالعه موردی: اصفهان صفوی)*. نشریه هویت شهر، ۳(۴)، ۸۳-۹۴.

۱۰. حبیبی، سید محسن. (۱۳۷۵). *از شار تا شهر*. *تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن*. تفکر و تأثر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۱۱. *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. (۱۳۶۲). *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. (به کوشش منوچهر ستوده). تهران: طهوری.

۱۲. خاماچی، بهروز. (۱۳۸۹). *تبریز از نگاه جهانگردان*. تبریز: انتشارات یاران.

۱۳. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *لغت نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۱۴. دیولافوا، مادام. (۱۳۶۱). *سفرنامه دیولافوا*. (فره وش، مترجم). چاپ ۲. تهران: خیام.

۳۲. مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۴۶). تاریخ تبریز. (عبدالعلی کارنگ، مترجم). تبریز.
۳۳. میرزا، نادر. (۱۳۷۳). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه. چاپ اول. تبریز: انتشارات ستوده.
۳۴. وصاف الحضرة شیرازی، شرف الدین عبدالله بن فضل الله. (۱۳۴۶).
تحریر تاریخ وصاف. (به قلم عبدالمحمد آیتی). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۵. ویلبر، دونالد. (۱۳۶۲). معماری اسلامی ایران در دوره ایلیخانان،
(عبدالله فریار، مترجم). چاپ ۲. تهران: شرکت انتشارات علمی و
فرهنگی.
۳۶. ویلسون، آرنولد. (۱۳۵۶). زندگی و آداب و رسوم ایرانی. لندن (۱۸۹۶).
(حسین سعادت نوری، مترجم). تهران: وحید.

Comparing of Tabriz Expansion during Ilkhani, Safavid, and Qajar Eras Relying on Historical Documents

*Lida Balilan Asl**, Ph.D., Assistant Professor, Department of Art and Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Dariush Sattarzadeh, Ph.D., Assistant Professor, Department of Art and Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

... Abstract

Tabriz city was especially important as Iran capital during part of Safavid and Ilkhani dynasties history and as the second important city of Iran as well as city of viceroy considering political, economical, social, cultural, as well as architectural aspects, in Iran. Unfortunately, the city structure has been ruined due to natural and artificial events including frequent earthquakes and being at war with adjacent powerful countries. At present, dimensions of Tabriz city during the mentioned specially Ilkhani and Safavid eras are ambiguous and not completely known. According to historians, the earthquake in 1194 AH/ 1780 AD more than others influenced the body of this city. It had such a power that even an inch from the height of the walls was not left. This is perhaps an exaggeration to suggest the extensive damage to the architecture and urban elements of Tabriz throughout the time and especially in the early Qajar era; as a result, there is no accurate information concerning the number, diversity, dispersion and the special relationship between the structural elements of Tabriz in periods before the Qajar. Therefore, the present article aims at evaluating extension pattern of Tabriz during Safavid, Ilkhani and Qajar eras to answer the question of during which era Tabriz was more magnificent and thrived. The question will be answered through renovation and drawing Tabriz boundaries during Safavid, Ilkhani and Qajar eras. We will face many problems in answering the question because there are not many first-hand resources such as buildings and urban spaces left from the era and the documentation will only be based on texts and drawings of tourists. Following books, traveler's logs and documents can be briefly mentioned as written resources, maps and pictorial documents of Ilkhani, Safavid, and Qajar eras. Ilkhani era: Travel logs of Marco-Polo, Ibn Batouteh, Hafez Hossein Karbalaei, Clavixo, Hamdollah Mostoufi. Safavid era: Travel logs of Venicians, Contarini, Alessandri, Wriyht, Tavernier, Olia Chalabi, Sharden, Gemelli Careri, Villote, John Belle, as well as a miniature known as Metraghchi miniature prepared from Tabriz during 1537-38. Qajar era: Travel logs of Pirmadeh, Benetan, Morier, Ousely, Flandin, Willson, and historical geography of Meratolbaladan, history and geography of Darolsaltanat, and historical maps of Tabriz.

The main objective of the research will be achieved through comparing dimensions of the historical rampart and its role in formation of spatial structure of the city during different eras. However, travelers' logs and drawings prepared by some tourists with different intentions are the only documents regarding approximate dimensions of the Tabriz city. Research results indicate that Tabriz, like other historical cities of Iran, had different sizes and dimensions during different eras. But, the city mostly extended during Ilkhani era which is regarded magnificence and thriving era of the city. Additionally, the article emphasizes that, in contrary to general beliefs, ramparts and towers of the city did not indicate maximum extension of Tabriz rather, the rampart was responsible of protecting part of the city during every era and considering political, economical, cultural, and religious conditions.

... **Keywords:** Extension of Tabriz, Ilkhani Era, Safavid Era, Qajar Era, Historical Documents

* Corresponding Author: Email: lidabalilan@hotmail.com